

Abdullah Aydın. *Hadis İstılahları Sözlüğü*. 3. Basım. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2009. 427 s. ISBN: 978-975-548-239-2.

RECEP GÜRKAN GÖKTAŞ
Ankara Üniv. İlahiyat Fakültesi
rgoktas@ankara.edu.tr

Her ilmi disiplin iyi bir sözlüğe sahip olmak ister. Türkiye’de Hadis disiplini bu açıdan şanslıdır. Zira alanın uzmanlarınca hazırlanmış en az üç tane sözlük, sadece akademisyenlere ve ilahiyat öğrencilerine değil, aynı zamanda hadis alanına ilgi duyan herkese bu alanın terimlerine kolay ulaşım imkanı sağlamaktadır. Talat Koçyiğit, Mücteba Uğur ve Abdullah Aydın’ın hazırlamış olduğu bu sözlüklerden ilk ikisi daha ansiklopedik bir karakter arz edip daha detaylı açıklamalar içerdiği halde Aydın’ın sözlüğü kapsam ve kullanılabilirlik açısından onları geride bırakmış görünmektedir. Diğer iki sözlüğün yeni baskıları yapılmazken Aydın’ın eserinin tekrar tekrar basılması da bunun göstergesi olarak kabul edilebilir. Bu değerlendirme yazısı da bahsi geçen sözlüğün üçüncü baskısı hakkındadır.

Üzerinde çalıştığım bir proje vesilesiyle Aydın’ın *Hadis İstılahları Sözlüğü*’nü baştan sonra iki kere okuma fırsatı buldum. Bu süreçte sözlüğün basitliği ve kullanılabilirliği çok hoşuma gitti. Pek çok bilimsel alanın sözlüklerinin aksine, hadis gibi sevenleri ve amatör uğraşanları çok olan bir alanda başarılı bir sözlük, aynı anda hem akademisyenlere hem öğrencilere hem de bu hadisseverlere hitap edebilmeli. İşte Aydın’ın eseri bunu büyük ölçüde başarıyla yapıyor. Bu yazıda, bir tanıtım ve değerlendirme çerçevesinde, çalışmanın güzel ve başarılı gördüğüm yanlarını dile getirmek, ve bu arada, gördüğüm bazı kusurlara ve eksikliklere dikkat çekmek istiyorum. Bunu yapmaktaki temel amacım sözlüğün yeni baskılarının daha faydalı ve daha kullanışlı hale gelmesine katkıda bulunmaktır.

Aydın’ın sözlüğünün 3. baskısı mütevazı hacimdeki ilk baskıya göre (2. baskıyı maalesef görmedim) hem büyümüş hem de hemen hepsi olumlu yeni özellikler kazanmış. Mevcut haliyle sözlük, Türkçe’deki en kapsamlı hadis sözlüğü olarak 1800 civarında terim ve terimsel kullanımı madde başı yapmış.

Sözlükte madde başları Latin harfleri ile verildikten sonra parantez içinde Arapça asıllarıyla da verilmiş. Kitabın sonundaki Türkçe ve Arapça indeksler sayesinde terimler her iki dilde de aranabiliyor ve bu, terimlerin daha kolay bulunmasını sağladığı gibi hadis terimlerine hem Arapça hem de Türkçe hadis kitaplarında geçtiği şekliyle ulaşma imkanı sağlıyor. Madde sonlarında ilgili diğer maddelere yapılan çapraz referanslar da sözlüğün kullanılabilirliğini artırıyor.

Sözlükte bir kelimenin –eğer varsa– farklı anlam ve kullanımlarına da numaralı olarak işaret edilmiş. Mesela, *hadîs* teriminin yedi (s.93), *kitâb* kelimesinin üç (s.150), *kizb*'in beş (s.152), *tahrîc*'in altı (ss.300-301) ve *musned*in dokuz farklı kullanımı (s.219) maddeli olarak not edilmiş. Bu anlam ve kullanımların –bazen çok net farklılıklar gösterebilir de– çoğu zaman o kadar kolaylıkla anlaşılmayan nüanslar içermesi bu maddeli sunumu daha anlamlı hale getiriyor. Örneğin, üçüncü anlamında *kitâb*ın “hadîsin *vicâde* yoluyla alındığını gösteren bir istilâh” (s.150) olduğunu görüyoruz. *Murselin* yaygın bilinen anlamı dışında ilk dönemde sıkça kullanılan ve daha genel bir anlam ifade eden, “senedinde ravi düşmesi/eksikliği bulunan hadis” (s.213) anlamı da ikinci sırada zikrediliyor. Bazı hadisçilerin yaygın bilinen terimleri farklı anlamlarda kullandıkları dikkatle not ediliyor: *munker* kelimesinin pekçok hadisçinin kullanımının aksine Ahmed b. Hanbel tarafından “sıkı da olsa rivayetinde tek başına kalan raviler hakkında da kullanıldığı” (ss.210-211) hatırlatılıyor. Yahyâ b. Ma’in ve Ebû Zur’a ed-Dimeşkî'nin, *lâ be'se bihi* ifadesini *sika* manasında kullandığı (s.159), yine Yahyâ'nın çoğu hadis münekkidine bir *cerh* lafzı olarak ifade edilen *leyse bi-şey*' tabiriyle “az hadis rivayet etmiş” (s.164) kimseleri kastettiği kaydediliyor. El-Buhârî'nin *seketü 'anh* gibi hafif görünen bazı *cerh* lafızlarıyla ilk anda görüldüğünden daha ağır bir *cerhi* kastettiği hususu da unutulmuyor (s.273). Sözlüğün bu işaret ettiğimiz yönü kullanıcıda hemen şu çağrışımı oluşturuyor: Hadis terimleri, hadis ilminin geliştiği ilk birkaç yüzyıl boyunca bugün yeni başlayan birine öğretildiği şekliyle yerleşmiş görünmüyor. Aksine bu yerleşme işi uzun bir süreçte gerçekleşmiş olmalıdır. Buradan en az iki hızlı sonuç çıkarılabilir. Birincisi, ilk birkaç yüzyıl boyunca hadis alimlerinin terimsel kullanımlarını anlamaya çalışırken onların kastının, sonraki dönemlerin üzerinde ittifak edildiği varsayılan kullanımından küçük veya büyük oranda farklılık arz edebileceği ve bu sebepten dolayı erken dönemdeki hadis terimlerinin kullanımlarına anlam verirken ihtiyatlı olunması gerektiğidir. İkinci sonuç ise bu terimlerin hayatın içindeki günlük kullanımdan çıkmasının doğallığından kaynaklanan akışkanlığıdır. *Leyse bi-şey*' ifadesinin kullanımına dönersek, literal tercümesiyle, ‘o bir şey değildir’ ifadesi, günlük kullanımda bağlama göre neredeyse sayısız anlama gelebilir. Hadisçilerin bir kısmının bu ifadeden kastettikleri ‘o ravi hadis rivayetinde bir işe yaramaz’ anlamı ile Yahyâ b. Ma’in'in kullanımındaki ‘onun hadisle işigali kaydeder ölçüde değildir’ anlamı aynı doğallıkta günlük dilden alınmış görünüyor. Bu da bize hadis terimlerinin ve özellikle *cerh* ve *ta'dil* lafızlarının ruhsuz birer terim addedilip, ilk kullanıcılarının günlük dilinden ve bağlamından tamamen soyutlanarak anlaşılmaya çalışılmasının doğurabileceği sorunlar üzerine düşünme fırsatı veriyor. Bu mevzuya *cerh* ve *ta'dil* lafızlarının Aydınlı'nın sözlüğünde sunulmuş şeklini tartışırken geri döneceğim.

Hadis İstılahları Sözlüğü'nün en çok beğendiğim yanlarından biri terimlerin kullanımlarına dair örnekler içermesi. Mesela, *aşl* kelimesinin on farklı kullanımına yer verilmiş ve bu kullanımların altısına çeşitli kaynaklardan örnekler sunulmuş (ss.30-32); *meşhūr* teriminin zikredilen dört anlamının üçü için örnek hadisler verilmiş (ss.178-179). Eğer terim bir yazım türüne işaret ediyorsa o türde yazılan eserler örnek olarak zikredilmiş. Mesela, sözlükte *mu'cem* kelimesinin beş anlamı verilmiş ve bunlar arasından alfabetik sıra gözetilerek tasnif edilen çeşitli yazım türlerinde yazılan kitaplar için örnekler sunulmuştur (maalesef burada hangi örnek kitabın, verilen hangi anlama tekabül ettiği belirtilmemiştir ki bu, sözlükte yaygın bir sorundur) (ss.192-193). Sözlüğün bu bahsettiğim örnek verme özelliği çok faydalı ve güzel olmasına rağmen maalesef arzulan düzenlilikte uygulanmış değildir. Yukarıdaki örneklerden gidersek, mesela *aşl* kelimesinin dört anlamının metinsel örneği kullanıcıdan esirgenmiştir. Bunun dışında, mesela, nadir ve ilginç olan bazı kullanımlar tam da bu tür örneklerle daha da açıklık ve zihinde kalıcılık kazanabilecekken bu kullanımlar örnekten yoksundur. Mesela, *şeyh* kelimesinin “kendisine unutkanlığın galip geldiği yaşlı kimse” diye ifade edilen dördüncü anlamının (bu arada, üç numaralı kullanımın numarasının yazılmadığını not edelim) (s.294) örneğini bir metinde görmek isterdim. Aynı şekilde *şāhibu's-sunnet*'in “hadislerin senedlerine vakıf olan, makbûl olanlarını böyle olmayanlarından ayırabilen hadis alimi” şeklindeki iki numaralı tanımına bir şâhit metin görmek güzel olabilirdi (s.265). *Hasen* teriminin “yaygın olmayan, herkesçe bilinmeyen, garîb hadis” şeklindeki dördüncü ve “*munker* hadis” olarak verilen beşinci anlamlarına (s.111); *kizbin* beşinci (s.152); *leyyinu'l-hadîsin* ikinci (s.165); *metrūkun* ikinci (s.181); *tercemenin* dördüncü anlamlarına (s.317) dair örnekler, terimlerin az kullanılan ve ilk anda tahmin edilmeyen kullanımlarını anlamayı kolaylaştıracaktır. Neticede sözlükteki bu örneklerin artırılması sözlüğe zenginlik katacaktır.

Aydınlı'nın sözlüğünde, örneklerin yanısıra açıklanan hadis terimleri ile ilgili olan matbu eserlere de tanımları takiben sıklıkla atıfta bulunuluyor. Bu, bazen sadece bir kitap ismi vermek iken diğer zamanlarda birkaç sayfalık uzun listelere dönüşebiliyor. Madde başıyla ilgili olan eserler “i.e.” kısaltılmış başlığı altında zikrediliyor. Sözlüğün bu özelliği terimlerin anlamlarını ve örnek kullanımlarını vermenin yanında kullanıcıyı bu terimlerle ilgili literatüre yönlendirmesi bakımından takdire şayandır. Fakat kullanıcıda oluşan ilk intiba, bu listelerin çok özenle hazırlanmadığı şeklindedir. Evvela, her ne kadar literatüre yapılan referanslar son derece faydalı olsa da sayfalarca kitap listesi sunmanın, elimizdekine benzer bir sözlük hazırlamanın genel mantığına aykırı olduğu düşünülebilir. Mesela, “*musned*”

maddesinde (ss.218-223) dört, “hadîs” maddesinde (ss.93-97) üç, “hadîs usûlü” maddesinde (ss.100-107) yedi sayfa kadar örnek ve ilgili eser listesi var. Bu uzun listeler çok daha faydalı şekilde tasnif edilip sunulabilecekken pek de kullanışlı olmayan alfabetik bir sırayla veriliyor. Mesela, “mevzû” maddesinde (ss.183-185) verilen listede *mevđū*‘ hadisleri toplayan kitaplarla *mevđū’ât* literatürü üzerine yapılan çalışmalar beraber karışık bir şekilde veriliyor. Yani burada ve başka yerlerde ‘örnek eserler’le ‘ilgili eserler’ birbirine karışabiliyor. Keza “cerh ve ta’dîl ilmi” maddesinde *cerh ve ta’dîl* bilgilerini içeren kitaplarla bu alanla ilgili yapılan akademik çalışmalar karışık bir tarzda okuyucuya sunuluyor. Bu durumda alfabetik düzen, bir kitapla, onunla yakından ilişkili –mesela şerhler gibi– diğer bazı kitapları birbirinden uzaklaştırıyor. Bütün bunlar, bazen gereğinden fazla uzun olan bu listelerin kullanışlılığını daha da azaltıyor.

Bu uzun listelerin daha olgunlaşmadan kullanıcıya sunulduğunun bir göstergesi bazı kitapların basım bilgilerinin verilmemesi ya da eksik verilmesidir (örnek için bkz. ss.19, 44, 54 ...). Diğer bir gösterge ise aynı kitabın bir listede bir kaç kere tekrar edilmesidir. “Sunen” maddesinde, et-Tirmizî’nin meşhur kitabı, baskılardaki farklılaşma sebebiyle farklı adlarla üç kere zikrediliyor (ss.280-281). “Sunnet kitapları” maddesinde İbn Ebî ‘Âşım’ın *Kitābu’s-Sunne*’si dokuz kitaplık kısa bir listede, birinde İbn Ebî ‘Âşım eđ-Đahhāk’ın, diğerinde Ebü Bekr Ahmed b. ‘Amr eş-Şeybānî’nin *Kitābu’s-Sunne*’si olarak iki kere veriliyor (ss.288-289). Sözlük boyunca bu tür tekrarların çok sayıda örneğini bulabiliriz.

Kitap listelerinin uzun olması ve biraz da itinasız hazırlanması, bazen tamamen gereksiz kitapların bazen de ele alınan terimlerle ilgisi olmayan kitapların listelere girmesine yol açmış görünüyor. Mesela “Sahâbî” maddesinde Ergun Göze’nin *Anadolu Sahabeleri [keza]* kitabını görünce şaşırmadan edemiyoruz (s.262). “Tabakât” maddesinde Muhammed ‘Alî Kıtıb’un *E’immetu’l-Hadîsi’ş-Şerîf* kitabının olmasının fazla bir anlamı yok (s.297). “Sahîh” maddesinde bu terimle ilgili eserler arasında İbn Hacer’in *İntikādu’l-İ’tirād*’ının zikredildiğini okuyunca bu kitabın *şahîh* terimiyle ilişkisini kurmakta zorluk yaşıyoruz. Aslında bu kitabın “sahîh” maddesiyle ilişkisi çok dolaylı bir ilişki: *İntikādu’l-İ’tirād*, el-Buhārî’nin, içinde *şahîh* hadisleri topladığı ve kısaca *eş-Şahîh* diye bilinen kitabına İbn Hacer’in yazmış olduğu *Fethu’l-Bārî* adlı şerhe Bedruddîn el-‘Aynî’nin yaptığı eleştirilere cevap vermek için İbn Hacer tarafından yazılan bir kitaptır. Dolayısıyla, bu kitabın adını bu madde altında bulmanın, bu sözlüğü kullanmak durumunda kalan hangi kullanıcıya ne fayda sağlayacağı meşru bir soru olarak akla geliyor.

Sözkonusu ‘ilgili eser’ listelerinin oluşumuna etki eden bir başka hususun, bu kitapların başlığında, hasbelkader, sözlükte madde başı olan kelimenin geçmiş olması görünüyor. Mesela, bu durumun güzel bir örneği, “rivâyet” maddesinde yer

alan üçü Türkçe ikisi Arapça beş kitabın ortak yönlerinin, başlıklarında ‘rivayet’ kelimesinin bulunuyor olmasıdır (s.256). Yine “haber” maddesinde ilgili eser olarak sadece Ebū’l-Ḳāsim el-Belḥī’nin *Ḳabūlu’l-Aḥbār*’ının yazılmasının sebebi *haber* kelimesinin çoğulunun kitabın başlığında geçmesi gibi görünüyor (s.91). Öyle anlaşılıyor ki kitaplar bazen muhtevasına dikkat edilmeden sadece başlığından yola çıkılarak bir yerde zikrediliyor. Ez-Zehebī’nin 100 yıldan çok yaşamış kişilere dair *Ehlu’l-Mi’e fe-Şā’iden* kitabı “yüzden fazla ikiyüzden az hadis rivayet etmiş olan sahâbiler”le ilgili “ashâbu’l-mi’e” maddesinde (s.29) konuyla ilgili eser olarak kaydediliyor. Bir kere bu hata yapıldı mı devamı geliyor: Aynı kitap bu defa sahâbilerden bahseden kitaplar arasında zikrediliyor (s.263).

Sözlüğün en güzel yanlarından biri tanımların kısa, basit ve anlaşılır olmasıdır. Bu tanımlar pekçok maddede güzel bir örnekle de desteklendiği için kullanıcının terimleri anlaması iyice kolaylaşıyor. Sözlüğün büyük bir kısmına hakim olan bu başarılı sistem, *cerḥ ve ta’dîl* lafızlarına ve *taḥammul ve edâ* sigaları gibi bazı terimlere geldiğimizde, anlaşılmayan bir sebepten dolayı kasten terkediliyor. Mesela, bir kısmı ilk bakışta *cerḥ* mi *ta’dîl* mi ifade ettiği anlaşılamayan “alâ yedey adl” (s.23), “nezekûh” (s.248); “mûdin” (s.196); “ta’rif ve tunkir” (s.307), “huve kemâ ya’lemu’llah” (s.118) gibi ifadelerin ne anlama geldiği konusunda sözlük bize yardımcı olmuyor. Tipik bir *cerḥ ve ta’dîl* lafzı sözlükte şu şekilde açıklanıyor:

“Sadûk (الصدوق): Ta’dilin, Zehebî ve Irâkî’ye göre üçüncü, Sehâvî’ye göre beşinci mertebesinde bulunan bir ravi hakkında kullanılan bir sîga. Böyle bir ravinin rivayet ettiği hadis yazılır ve araştırılır.” (s.261)

Görüldüğü gibi burada *şadûk* teriminin, sözlükteki bütün *cerḥ ve ta’dîl* sigalarında olduğu gibi, bize ne sözlük anlamı ne de terim anlamı veriliyor. Biz bu ve benzeri *cerḥ ve ta’dîl* lafızlarının, bu lafızları derecelendiren ve gruplara ayıran ez-Zehebî (ö.748/1348), el-İrâkî (ö.806/1404), İbn Hacer (ö.852/1449), es-Seḥâvî (ö.902/1497) ve ‘Alî el-Ḳârî (ö.1014/1605) gibi 8-10./14-16. yüzyılların hadis alimlerine göre *cerḥin* veya *ta’dîlin* kaçınıcı mertebesinde olduğunu öğreniyoruz. Bir de bu şekilde nitelenen ravinin hadisini delil olarak mı alacağız, *i’tibâr* için mi alacağız yoksa tamamen red mi edeceğiz konusunda aydınlatıyoruz. Yani sözlükteki bu ve benzeri tanımlarda, anlamı konusunda hiçbir fikir sahibi olmadığımız bir değerlendirme dolayısıyla bir ravinin hadisi alınır mı alınmaz mı ona karar vermemiz, daha doğrusu verilmiş karara uymamız isteniyor bizden.

Halbuki bu terimleri yukarıda geçtiği şekilde vermek ne kadar öğretici olabilir? *Şadûk* terimi üzerinden devam edelim. Kelimenin anlamını Aydınlı’nın *Hadis Istılahları Sözlüğü*’nde bulamadığı için bir Arapça sözlüğe bakan kullanıcı, bu kelimenin ‘dürüst, doğru sözlü, samimi’ gibi anlamlara geldiğini görecektir. Fakat

kullanıcı, böyle bir ravinin hadisinin neden doğrudan delil olarak alınmadığını, fakat sadece araştırılıp değerlendirilmek üzere yazıldığını anlamayacaktır.

Yukarıda, hadis terimlerinin ve özellikle *cerh ve ta'dil* lafızlarının ilk kullanıcılarının günlük dilinden soyutlanarak anlaşılmasının sorunlarına değinmiş ve bu konuya tekrar döneceğimi söylemişim. Aslında sözlüğün başka maddelerinde bu konuyu aklımıza getiren çok başarılı uygulamaları olan Aydınli, sözlükte sunuş tarzıyla, *cerh ve ta'dil* lafızlarını hadis münekkidlerinin hadis meclislerinde buldukları ortamdan, öğrencileriyle ilişkilerinden tamamen uzaklaştırıyor. Halbuki, *şadūk* kelimesinin yukarıdaki olumlu anlamlarının yanı sıra içerdiği ya da ima ettiği olumsuzluğu ancak bu kullanım ortamına ve onu kullananların yaşadığı dünyaya giderek görebiliriz. Bu terimin *ricāl* tenkitçimizin, insan olarak, Müslüman olarak beğendiği ve hadise kasten 'hainlik' yapmayacağını düşündüğü bir şahsın hadis rivayeti konusunda bazı şüpheleri olduğunu, yani ilgili ravinin *ḍabt*teki zaafını, onun 'adālet' sıfatlarına vurguyla dolaylı olarak gösterdiğini, *cerh ve ta'dil* işinin birinci elden yapıldığı ortamdan soyutlayarak anlamak pek de kolay olmayacaktır.

Şadūk kelimesinin terimleşme aşamasında Arap dili sözlüklerindeki tamamen olumlu anlamının olumsuz öğeler kazanması hakkında makul fakat test edilmeye muhtaç şöyle bir hipotez geliştirilebilir: *Şadūk* kelimesi *ricāl* münekkitlerince sıklıkla *şadūk lehu evhām*, *şadūk teğayyara bi-aḥara*, *şadūk seyyi'u-l-ḥifz*, *şadūk yuḥti'u* gibi terkipler içinde kullanılır (okurun bu terimlerin anlamı için Aydınli'nin sözlüğüne bakmasına gerek yok, zira orada terimleri bulacak fakat anlamlarını bulamayacaktır). Bu terkiplerde *şadūk* kelimesi, ravinin doğru sözlülüğüne; takip eden kelime(ler) de ondaki *ḍabt* kusuruna işaret ediyor. Muhtemeldir ki *ḍabt* kusuruna sahip dürüst huylu raviler için başlarda daha yaygın olarak bu şekilde kullanılan ifadelerdeki *ḍabta* taalluk eden kelimeler daha sonra sıklıkla kullanımdan düşürülmüş; fakat ravide görülen herhangi bir *ḍabt* kusurunun varlığı, ima yolu ile *şadūk* kelimesinin içine dahil edilmiştir.

Hadis meclisleri aslında hiçbir sözlüğe alınamayacak türden *cerh ve ta'dil*lerle doludur. Basit jestler ve mimikler, doğal ortamında, ravi hakkında en güzel değerlendirmeleri öğrenciye sunabilir. Hadisçiliğini beğenmediği bir ravi hakkında kendisine soru sorulan hocanın yüzünü ekşittiğini gözünüzün önüne getirin: Hocanın buna ilave bir şey demesine gerek kalır mı? Bu durum, genel olarak hadis terimlerinin ve fakat özellikle *cerh ve ta'dil* lafızlarının bu hoca talebe ilişkisinin doğallığından ve hadis meclisleri bağlamından uzaklaştırılmaması konusunda ısrar edilmesini gerektirir. Her zaman göz önünde bulundurulması gereken *cerh ve ta'dil*in nesneliliği-özneliliği probleminde burada değinme gereği duymuyorum.

Ayrıca *ez-Zehebî*'nin, *el-İrâkî*'nin ya da başka birinin bu terimi (veya diğer *cerh* ve *ta'dîl* terimlerini) şahsi tasniflerinde kaçınıcı mertebeye koyduğunun pratikte çok da fazla bir anlamı yoktur. Çünkü onlar bu tasniflerini, bu terimler farklı kişilerce ve muhtemelen bazen küçük bazense kayda değer büyüklükte farklarla kullanıldıktan çok sonra teorik düzlemde yapıyorlar. Ahmed b. Hanbel'in *şadûk*unun Yahyâ b. Ma'n'inkinden daha olumlu veya olumsuz bir anlam taşıyıp taşımadığını kim bilebilir? Değerlendirmesini yaptığımız böyle bir sözlüğün öğrenci veya amatör kullanıcısı –isterseniz hadis uzmanlarını da buna dahil edelim– bu sözlükten terimlerin mertebeye tasnifine dair bilgi elde etmeseler ne kaybederler? Temelde onların herhangi bir *cerh* ve *ta'dîl* terimiyle ilgili olarak ilk aşamada bilmesi gereken bu kelimenin günlük dildeki anlamının ne olduğu ve hadis ilminde ne anlama geldiği ve bunun kuvvetli, orta veya hafif bir *cerh* veya *ta'dîl* ifade edip etmediğidir.

Cerh ve *ta'dîl* lafızlarına dair maddeler, hemen hemen her zaman, “sadûk” maddesinde “böyle bir ravinin rivayet ettiği hadis yazılır ve araştırılır” ifadesine benzer değerlendirmelerle bitiyor. Mesela, *sebt* diye nitelenen ravinin “rivayet ettiği hadis delil olarak alınır” (s.273) denilirken *sâkıf* diye nitelenen ravinin “rivayet ettiği hadis[in] hiçbir suretle alınma”yacağı (s.271) bildiriliyor. Pek çok lafzın kullanımında da *şadûkta* olduğu gibi inceleme ve araştırma amaçlı olarak şahsın hadisinin alınabileceği not ediliyor.

Şimdi sözlükte böyle değerlendirmelerin bu şekilde yer almasıyla ilgili birkaç hususa değinmek istiyorum. Birincisi, bana, hadis rivayeti, ravinin ‘hadisi alınır’ veya ‘hadisi alınmaz’ şeklinde kabaca bir tasnifle sunulduğu kadar basit bir hadise değil gibi geliyor. Şayet öyle olmasaydı, hadisi alınmaz denilen kimselerin hiçbir hadisinin bugüne ulaşamaması lazımdı ki durum bunun tersini gösteriyor. Ya da böyle kimselerin hadislerinin delil olarak kullanılmaması lazımdı ki bildiğimiz üzere kullanılmışlar. Bunun dışında, bir kişinin bazı rivayetleri itibar görüyorken diğerleri görmeyebiliyor. Buradan çıkan sonuç, hadis rivayetinin bu yukarıda verilen ifadelerden çıkarılabilecek sonuçlardan çok daha kompleks bir süreç olduğudur. İkincisi, bu terimleri kullanırken bizim ağırlıklı olarak geçmiş üzerine konuştuğumuz unutulmamalıdır. Rivayet asırlarındaki hadisçilerle bu lafızları çeşitli mertebelere ayıran hadisçilerin ve sonrasında bugünün hadisçilerinin yaptığı hadis değerlendirmeleri birbirinin aynısı değildir ve birbirine karıştırılmamalıdır. Üçüncüsü, *cerh* ve *ta'dîl* lafızlarını takip eden bu ifadeler, sözlük yazarının, sözlüğünde deskriptif değil preskriptif bir gaye güttüğünü ele veriyor. Yani yazarın yaptığı, hadisçilerin ne dediğini ve ne yaptığını tasvir etmek değil, bu işin nasıl yapılması gerektiğini öğretmek; hadisle ilgilenen ve bu sözlükten yardım talep eden herkesin de böyle yapması gerektiğini anlatmak; normun, kuralın, kaidenin bu

olduğunu belletmek. Benim daha doğru bir yol takip etmiş olacağını düşündüğüm, deskriptif bir metod takip eden sözlükçü “Böyle bir ravinin rivayet ettiği hadis hiçbir surette alınmaz” ifadesi yerine “Hadisçiler böyle bir ravinin rivayet ettiği hadis hiçbir surette alınmayacağını söylerler” gibi bir ifade kullanırdı. Burada yazarın hadisçilerin bu kanaatine katılıp katılmaması değil önemli olan, sadece akademik çalışmalarda ve elimizdeki gibi bir sözlükte daha nesnel ifadelerin seçilmesidir. Yazar bir hadisçi olarak sözlüğü tamamen içselleştirerek yazıyor olabilir ve bu bir yere kadar hoş karşılanabilir. Fakat bunun dozunun aşıldığı yerler var. Sadece bir örnek vereyim: “Nâbite” maddesinde yazar şu açıklamayı yapıyor: “Bid’atçıların ehl-i hadîse taktıkları küçültücü isim” (s.243). (Bu arada burada da kelimenin anlamıyla ilgili hiçbir şey söylenmiyor. Bizden sadece bunun kötü bir lakap olduğunu bilmemiz isteniyor.) Şimdi, hadisçiler kendi muhaliflerini bidatçilikle suçluyor olabilirler, fakat bu çağın bir sözlük yazarının aynı jargonu kullanması hoş durmuyor. Nasıl ki hadis ehli kendisini *nâbite* olarak isimlendirmiyorsa, bidatçı denilen bu gruplar da kendilerine bidatçı demiyorlar. Hadisçilerin onları böyle çağırması da neticede küçültücü ve aşağılayıcı bir adlandırma olmuyor mu? Deskriptif yaklaşıma sahip sözlükçü “muhaliflerinin ehl-i hadîse taktıkları küçültücü bir isim” şeklindeki bir açıklamayı tercih ederdi ve bu kelimenin ne anlama geldiğini eklemeyi unutmazdı. Hatta buna ilave olarak neden böyle bir kelimenin seçildiğinin dile getirilmesi de uygun olabilirdi.

Aydınlı, sözlüğü aynı zamanda bir hadis elkitabı olarak düşündüğü için (s.8) bir takım eklerle kitabı daha kullanışlı hale getirmiş. Bu eklerin birinde hadis usulünün kısa tarihi veriliyor; bir diğerinde hadislerin kaynaklardan nasıl bulunacağı anlatılıyor. Sekiz meşhur hadis kitabının ana bölüm başlıklarının fihristini, yine bir o kadar faydalı olan, hadis kitaplarında kullanılan bir takım kısaltmalara ve işaretlere dair bir bölüm izliyor. Kitap, daha önce değindiğimiz üzere, Türkçe ve Arapça terim indeksleri ile sona eriyor. Bu arada yazar *cerh* ve *ta’dil* lafızlarını izahta sürekli başvurduğu *cerh* ve *ta’dil* mertebelerini kitaba ek olarak verme vaadinden (s.300; burada “ta’dil mertebeleri” maddesinde okuyucu, olmayan bir Ek-4’e yönlendiriliyor) vazgeçmiş görünüyor. Halbuki böyle bir ek, kendisine bu kadar çok başvuru mertebelerin ne olduğunu okuyucuya gösterme açısından faydalı olabilirdi.

Sözlükteki madde zenginliğine rağmen, sözlükte görmek isteyip de göremediğim bazı terimler var. Ayrıca bazı terimlerin de bazı anlam ve kullanımlarının gözden kaçmış ya da o veya bu sebepten sözlüğe alınmamış olduğu görülüyor. Mesela, *halîf*, *tümâr*, *kirtâs*, *rikk*, *levh/levha* kelimelerini sözlükte göremedim. Bir *cerh* ve *ta’dil* lafzı olarak *huve yekûlu lâ ilâhe illâ’llâh* da yok.

Mâlik b. Enes'in, *el-Muvaṭṭa'*nda sıklıkla kullandığı *el-emr/el-ʿamel ʿindenā* ve *ʿamelu ehli'l-Medīne* gibi ifadeler sözlükte olmalıydı.

Esned, kitāb, ḥadīs vs. terimlerinin sözlükte olması beklenen bazı anlam ve kullanımları maalesef yok. *Raffā'* teriminin "hadisi Hz. Peygamber'e ait göstermede acele edip titiz davranmayan kimse" (s.251) şeklinde tanımlanması yanlış olmasa da eksik. Bu kelimenin "*merfū'* olmayan hadisleri (*mevkūf, maḳṭū'* gibi) kasten *merfū'*ya dönüştürme eğiliminde olan kişi" şeklinde bir anlamının sözlükte olması lazımdı. "Sunnet" maddesindeki kullanımlar sünnetten sadece Hz. Peygamber'in sünnetinin kastedildiği düşüncesi üzerine bina edilmiş. Sünnetin ilk Müslümanların uygulamaları ve halifelerin uygulamaları ile ilişkili kullanımlarının ihmal edildiğini görüyoruz. "Sunnet" maddesindeki beşinci anlam aslında dolaylı olarak bu meseleyi ele alıyor gibi: "Resûlullah'dan tevarüs edilen, ilk müslümanların takip ettikleri yol" (s.284). Burada ilk Müslümanların sünnetinin toptan bir şekilde Hz. Peygamber'den tevarüs edildiği düşüncesi yukarıda bahsettiğimiz deskriptif-preskriptif sözlük yazıcılığı farklılaşmasıyla ilişkili gibi görünüyor. Rivayet malzemesindeki sünnet kelimesinin kullanımı bu sözlük maddesinde verilenden daha nesnel ve daha zengin bir sunum hak ediyorsa da 'sünnet'i Hz. Peygamber'in sünnetine has kılma düşüncesi bunun önüne geçiyor. Bu çerçevede, "Umer'in sünneti" gibi bir ifadeyi anlamamıza yarayacak bir açıklamayı ve yine yaygın olarak ilk devirlerde kullanılan *es-sunnetu'l-māḍiye, maḍat es-sunne, cerat es-sunne* gibi ifadeleri sözlükte bulamıyoruz.

Bunlara ilaveten, özellikle modern çağda kullanıma girmiş, bazıları Batılı araştırmacılarca ilk kez ortaya atılmış terimlerin de günümüz hadis öğrencisinin kullanacağı bir sözlükte olması gerektiğini düşünüyorum. *Common link, spider, dive, isnād-cum-matn analysis, argumentum e silentio, living tradition* gibi terimlerin yaygın Türkçe karşılıklarıyla sözlükte yer bulması faydalı olacaktır. Zira öğrenciler ve hadisle uğraşmayı seven herkes, bir çoğu Türkçe'ye de çevirilen makale ve kitaplar vesilesiyle bu tür terimlerle sık sık karşılaşılıyorlar ve bu terimlerin bir kısmı Türkçe yazılarda da çevirileriyle terimsel anlamlarıyla kullanılabilir. Bunun dışında, mesela, günümüz hadisçilerinin çok önemseydiği 'metin tenkidi' gibi bir terimin sözlükte olmaması bir eksiklik. "Nakdu'l-metn" maddesinin "hadis metninin isnad edildiği kimseye ait olup olmadığını tespit etmek üzere incelemeye tabi tutulması. Hadisçiler bunu, daha ziyade, hadis metinlerini birbiriyle karşılaştırarak yaparlar" (s.245) şeklindeki tanımın bugün kastedilen metin tenkidini yansıtmadığı açıktır. Burada yazarın, "Hadisçiler bunu, daha ziyade, hadis metinlerini birbiriyle karşılaştırarak yaparlar" şeklinde, yukarıda dikkat çektiğimiz

uygulamasının aksine, deskriptif bir ifadeye yer vermesi ayrıca not edilmeyi hak ediyor.

Burada son birkaç hususa daha değinmek istiyorum. Bu sözlükte de yer alan bazı kelimelerin yanlışlıkla terimleştğini ve mevcut anlamını yanlışlıkla aldığını (burada yazarın suçu yok) düşündüğümü ifade etmek istiyorum. *Mūdh* (s.196) kelimesi, *cem* ve *tefrīk*’la ilgili bir yazım türünün adı değil de sadece bir veya birkaç kitabın adı gibi geliyor bana. *Huccet*, *hākīm*, *hā’it* gibi kelimelerin “bütün hadisleri ya da yüz bin/üçyüz bin/sekizyüz bin hadisi bilen hadis alimi” (bkz. ss.109, 117-118) şeklinde tanımlarla hadis alimleri hiyerarşisinin en üstlerine yerleştirilmesi bir takım yanlış anlamalarla ve işgüzarlıkla ortaya çıkmış görünüyor. Bu tanımlar çok ciddiye alınmamalı diye düşünüyorum.

Āfetuhu fulān ifadesi (s.16) bir *cerh* terimi olarak niteleniyor; ama doğrusu, bunun bir *cerh* terimi olmadığıdır. *Mevdū’āt* kitaplarında sıkça rastlanılan bu ifade, uydurma olduğu düşünülen bir hadisin *isnād*ında kendisinden şüphelenilen raviyi işaret etmede kullanılır. Burada üzerine konuşulan, hadistir, ravi değildir ki bu bir *cerh* terimi olsun.

“Mu’ammer” (s.189) maddesinde uzun yaşayan insanlara örnek verilirken Selmān el-Fārisī zikrediliyor ve şöyle deniyor: “Yüz elli yıl yaşamış olduğunda görüş birliği vardır.” Burada bir kimse 150 yıl yaşayabilir mi gibi bir meseleyi tartışmayacağım. Yaşamış olsa bile, böyle bir konuda nasıl görüş birliği olabileceğine dikkat çekmek istiyorum. Selmān’ın yaşıyla ilgili olarak gelen bir veya birkaç rivayetin (bu arada Selmān’ın yaşıyla ilgili farklı rivayetlerin olabileceği ihtimali unutulmamalıdır) kaynaklarda defalarca tekrar edilmesi onun bu kadar yıl yaşamış olma ihtimalinin, sağlam olup olmadığı belli olmayan bir ve birkaç rivayetle gelmiş olması gerçeğini değiştirmez. Yani yüzlerce kaynak bu bilgiyi tekrar tekrar not etse bile, buradan bu bilginin doğruluğunu kuvvetlendiren bir ‘görüş birliği’ çıkmaz.

Yukarıda temas ettiğimiz gibi, özellikle hadis çeşitleri, verilen örnekler sayesinde sözlükte çok açık ve anlaşılır bir şekilde okuyucuya sunuluyor. *‘Azīz*, *garīb*, *meşhūr*, *‘ālī*, *nāzil* gibi terimler açıklanırken verilen örnekler güzel olmasına rağmen meseleyi kavramak üç beş hadisi *isnād*ıyla hazmetmeyi gerektirdiği için biraz zaman alabiliyor. Bu hadislerin *isnād* şemalarının eklenmesi tanımların anlaşılmasını hızlandıracaktır.

Son olarak, bu kadar şahıs ve kitap ismini ve yüzlerce terimi içeren bir sözlükte bir takım yazım hatalarının olması bir yere kadar tolere edilebilir. Fakat öyle görünüyor ki kitap baskı öncesi son bir okumadan daha geçmeliymiş. Bu arada özellikle böyle teknik yönü ağır basan bir sözlükte transliterasyon alfabesi

kullanmanın yazımla ilgili birçok problemi ortadan kaldırıp birçok teknik terimin, kitap ve şahıs isimlerinin yazımını standartlaştırmaya yardımcı olacağını ve yapılan hataların sayısını da azaltacağını düşündüğümü burada not etmek istiyorum. Transliterasyonun bir faydası da Türkçe akademik çalışmalarda görmeye başladığımız, mesela, ‘*ayn*’ı ve ‘*hā*’yı *hemze* ve *hā*’dan ayırmak amacıyla, takip eden “ı” harfini “i” diye yazarak ‘*ilm*’i *ilm*, *hikmeti* *hikmet* yapmak gibi, ne Türkçe’de ne de Arapça’da olmayan tuhaf kelimelerin ortaya çıkmasını engellemek olabilir.

Netice de bu sözlük, hadise ilgi duyan herkese tavsiye edilecek bir sözlük. İmam Hatip liseleri ve İlahiyat fakültelerinin kütüphanelerinde muhakkak bulunmalıdır. Bence, hadisçi olsun olmasın her ilahiyatçının özel kütüphanesinde önemli bir boşluk dolduracaktır. Bir kısmına yukarıda değindiğimiz bazı eksik ve kusurları giderildiğinde sözlüğün yeni baskıları uzun yıllar ülkemizdeki hadisseverlerin sözlük ihtiyacını başarıyla karşılayacaktır.

